

Destanlar Işığında Türk ve Moğol Halklarında Büyü

Raşit ÇÖLOĞLU*

Öz: Türk destanları üzerine yapılan çalışmalarda büyüün önemli bir yer tutmadığı ve Türk destan yazarlarının daha ayakları yere basan, gerçekçi ve kasvetli bir anlatım tarzını tercih ettikleri görülmektedir. Öte yandan Moğol ve Moğol etkisindeki Türk destanlarında (Moğolca ve Altay Türkçesinde varyantları bulunan Cangar destanı gibi) büyüün ağırlıklı bir yere sahip olduğu hemen göze çarpmaktadır. Büyünün Türk ve Moğol destan geleneklerine yansımaları benzer kurguya sahip destanlar üzerinden karşılaştırmak, Türk ve Moğol bakış açıları arasındaki farkların daha net görülmesini sağlar. Alpamış Destanı da bu özelliklere sahip destanlardan biridir. Alpamış destanının Oğuz, Kazak ve Özbek varyantları büyüye yer vermeyen daha gerçekçi bir anlatı sunarken, Moğol etkisi altındaki Altay varyantı olan Alıp Manaş destanı Moğol bakış açısına yaklaşır ve büyü metinlerde her zaman kullanılan yöntemlerden biridir. Ayrıca Er Kökçö gibi bazı Orta Asya Türk destanlarında da büyücülüğe dair bu iki bakış açısının harmanlandığı görülmektedir. Ancak bu destanlarda bile kahraman, Moğol ve Moğol etkisindeki Türk destanlarında olduğu gibi tüm gücünü büyüden almaz. Bu makalede karşılaştırmalı metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Destanlar üzerinden yapılan bu analizde büyüün Türk kültüründe yaygın bir ritüel olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Büyü, Türkler, Moğollar.

Magic In TurkiC And Mongol People In The Light Of Epics

Abstract: In the studies of the Turkish epics, it is evident that magic does not occupy an important place and that the Turkish epic writers prefer a more down-to-earth, realistic and bleak narrative style. On the other hand, it is immediately noticeable that magic has a predominant place in the Mongolian and Mongolian-influenced Turkish epics (such as the Jangar epic, which has variants in Mongolian and Altai TurkiC). Comparing the reflection of magic on the Turkish and Mongolian epic traditions using epics with similar fiction allows the differences between the Turkish and Mongolian perspectives to be seen more clearly. The Alpamysh epic is one of the epics with these characteristics. While the Oghuz, Kazakh and Uzbek variants of the Alpamysh epic offer a more realistic narrative that does not include magic, the Aлып Manaş epic, the Altai variant under Mongol influence, approaches the Mongol perspective and magic is one of the methods always used in the texts. In addition, there are some Central Asian Turkish epics, such as Er Kökchö, in which these two perspectives on witchcraft are mixed. However, even in these epics, the hero does not derive all his power from magic, as in the Mongolian and Mongolian-influenced Turkish epics. In this article, the method of comparative textual analysis has been used. This analysis based on the epics concluded that magic does not seem to be a common ritual in Turkish culture.

Key Words: Epic, Magic, Turks, Mongols.

* Dr., Erciyes Üniversitesi, e-posta: rasitcologlu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8560-6463

Giriş

İnsanlık geçmişten günümüze doğadan, doğaüstü güçlerden ve diğer insanlardan gelebilecek tehlikelerden korunmak ve bazı menfaatler için nesnelere ve diğer insanlara müdahale edebilmek için büyüye başvurmuştur. Tanyu, büyüü doğaüstü güçlerle bağlantı kurarak veya bazı güçleri olduğuna inanılan nesnelere kullanılarak fayda veya koruma sağlamak veya zarar vermek için yapılan ritüeller olarak tanımlamaktadır (1992: 501). Bu tanımdan yola çıkarak büyüün temelinde ilkel insanın metafizik düşünce tarzıyla alakalı sözcükler ile canlı ve cansız varlıkların bilinenden, görünenden öte anlam ve güçlerinin olduğu, doğaya ve insanlara büyü aracılığıyla müdahale etmek için de bazı özel nesnelere ve sözcüklerin kullanımının gerektiği anlaşılmaktadır. Yine buradan büyüün üç unsuru olduğu çıkarımı yapılabilir: Doğaüstü güçlerin varlığını kabul etmek, bu güçlerden faydalanmak için bazı yöntemler kullanmak ve bu güçlerle doğayı veya doğaüstü güçleri kontrol altına almak.

Büyü kapsamına giren eylemlerden biri de “yada” taşı ile yapılan yağmur yağdırma ritüelidir. Bu işi yapan kişiler “yada taşı”yla başta yağmur yağdırmak üzere doğa olaylarına hükmederler. Kaşgarlı Mahmud Divânü Lûgat-it-Türk’te yada taşından “yat” olarak bahsetmekte olup konuyla ilgili şunları demektedir: "Bir tür kamlık (kahinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi, bu sürede kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü" (Kaşgarlı Mahmud, 1992: 3). Firdevsi de Türk sihirbazlarını “yadacı” kelimesiyle tarif etmektedir (Gumilev, 2004: 114). Yada taşı Türk ve Moğol haklarında yat taşı, yeda taşı, ceda taşı veya yade taşı gibi isimlerle anılmaktadır (Öğreten, 2001: 871). Yakutlar bu taşta “sata”, Altay Türkleri “cada”, Kırgızlar ise “cay” demektedirler (İnan, 1986: 160). Uygurlar yada kelimesini “yağmur” ve “taş” anlamında kullanmaktadırlar (Öger, 2016: 41).

Türk ve Moğol destanlarında büyüün kullanıldığı pek çok sahne vardır. Ancak özellikle Türk destanları diğer uluslar ile Türk boylarında büyüün ne şekilde kullanıldığıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Türk destanlarında büyüün kullanımının temel dinamiği Türklere karşı normal yollarla üstünlük elde edemeyen yabancı düşmanların büyüye başvurmasıyken Moğol destanlarında büyüün kullanımının temel dinamiği iyi ve kötü arasındaki tüm mücadelelerde iki tarafın da büyüye başvurması şeklindedir. Daha önce Türk destanlarındaki büyüün en kapsamlı bir şekilde ele alındığı araştırmalardan biri Gümüş tarafından kaleme alınan “Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle” isimli makaledir (Gümüş, 2021). Bu makalede Türk destanlarında geçen büyü ritüeline dair pek çok örnek verilmiştir.

Ancak söz konusu araştırmada da görüldüğü üzere destanlarda büyüü icra eden kişilerin büyük oradan Türk boylarından değil Kalmuk ve Kıtay gibi Türk dilli olmayan Budist halklardan olduğu görülmektedir. Bu makalede söz konusu ayırım üzerine durulmakta ve büyü ritüelinin icra edilmesine Kırgız, Kazak gibi Türk boylarının kültür zaviyesinden bakılarak söz konusu makalenin iddiasına bir alternatif sunulmaktadır. Araştırma karşılaştırmalı metin analizi yöntemi kullanılmıştır. İncelenen destanlar başta Kırgızların Manas Destanı ve Moğolların Cangar Destanı yanında Türk sahasından Alpamış Destanı ve Alpamış'ın Moğol Destancılık geleneği etkisindeki varyantı Altay Türklerinin Alıp Manaş destanıdır. Bu destanlardan başka diğer Türk destanlarından birçoğuna da kısaca değinilmiştir.

Türk ve Moğol Destanlarında Büyü

Türk Dünyası destanları içinde gerek Kırgızların kendi millî geleneklerinden gerekse de Güney Sibiry ve Orta Asya Türk destanlarından gelen birikimin ahenkli birleşiminden doğan Manas Destanı'nın önemli bir yeri vardır. Manas Destanı yalnızca Kırgızların değil Türk boylarının geneline mal olmuş folklor unsurlarının büyük kısmına sahiptir. Bu sebeple Manas Destanı'nın analizinden elde edilen veriler diğer pek çok Türk destanıyla da örtüşmekte, benzer veriler sunmaktadır.

Manas Destanı incelemesine geçmeden önce belirtmek gerekir ki Kırgızların sıradan yaşamında metafizik inançlar ve büyüsel ritüeller oldukça sınırlıdır¹. Ancak doğayla iç içe olmaları ve ona verdikleri önem sebebiyle her doğa nesnesinin etimolojisini açıklayan pek çok mitolojik efsaneleri vardır. Efsaneler genelde her şeyi tanrılaştırmaya, metafizik bir düşünce dünyası yaratmaya ve tüm insan faaliyetlerinde büyüsel bir yön katmaya eğilimlidir. Kırgız düşüncesi ise efsanelerinde daha gerçekçi bir bileşen bulmaya ve antropojenik aktiviteyi gerçekleştirmeye, onu makul bir yöne yönlendirmeye ve iyileştirmeye çalışır (Arzıkulov, 2018: 18). Diğer Türk boyları da büyü ve mitolojik düşünce konusunda Kırgızların bu tutumundan farklı bir özellik göstermezler.

Manas Destanı'nda gerçekçi bir üslup vardır ve büyü, Kırgızların ve destanda yer alan diğer Türk boylarının (Kazak, Türkmen, Özbek gibi) icra ettiği bir ritüel değildir. Buna yalnızca Semetey'in nişanlısı Ayçürök'ün kuğu giyimini giyerek şekil değiştirdiği sahne istisna teşkil

---

¹Kırgız Türkçesinde “okuyup üfleyerek hastalıkları iyileştirme işi” manasına gelen ve Moğolcadaki “hastalık veya belalardan kurtulmak için yapılan büyü veya tören; sihirli reçete veya tedavi” anlamındaki *dom* ile benzer olan *em-dom* sözcüğü Kırgızlarda diğer pek çok halkta olduğu gibi bir takım şifa amaçlı büyüsel uygulamaların olduğunu göstermektedir (Saliev, 2021: 119). Ancak bu, Kırgızlarda yaygın bir büyü inancı olduğuna işaret etmemekte, hatta büyü konusunda Moğollardan bir etkilenmenin olduğunu göstermektedir.

eder. Ayçürök'ün babası Akun Han'ın şehri Ürgönç Ayçürök'ü zorla almak isteyen Toltoy ve Çiñkoco tarafından kuşatılır. Ayçürök, bu durumu Semetey'e haber vermek için kuğu kılığına girer ve Semetey'in av kuşu akşumkarı kaçırmak için onu Ürgönç'e kadar çeker (İnan, 1992: 148). Yine Ayçürök, Er Kıyas'ın pususu sonucu Semetey'in hayatını kaybetmesi üzerine Er Kıyas'tan karnındaki çocuğunun hayatını bağışlamasını ister. Yoksa kuğuya dönüşerek babası Akın Han'ın yanına kaçacağını söyleyerek onu tehdit eder (Yıldız, 1995: 890).

Ayçürök'ün büyü yapıp şekil değiştirmesi hususunda belirtilmesi gerekir ki şekil değiştirme motifi Türk halk kültüründe büyüyle doğrudan ilişkilendirilmemektedir. Bu durum daha çok kahramanın karakter olarak özdeşleştiği bazı canlılara (geyik, güvercin, turna gibi) sembolik dönüşümünü temsil eder. “Don değiştirme” olarak bilinen bu durum “türlenme”, “silkinme”, “giyimini giyme” ve “büründüm, göründüm” kalıplaşmış kavramlarıyla ifade edilmektedir (Ögel, 1995: 134- 135). Türk halk anlatılarında ve menkıbelerinde yer alan şekil değiştirme, bilhassa da kuş donuna girme motifi köklerini İslam öncesi Türk kültüründen almaktadır (Turan, 1990: 35). Nitekim Türk tasavvufunun temsilcileri de menkıbelerde bu tür dönüşümler geçirebilmekte, dervişler zaman zaman kuş donuna girmektedir. Mesela Ahmed Yesevî'nin “turna donuna”, Hacı Bektaş Veli'nin “güvercin donuna”, Abdal Musa'nın ise “geyik donuna” girdiğini nakledilmektedir (Ögel, 1993: 29-30). Diğer yandan Manas Destanı evreni içerisinde Ayçürök'ün tam anlamıyla Kırgız soyundan gelmediği de kesin gibidir. Ürgönç yönetimi Kırgızlara ait değildir, yalnızca onların müttelikidir. Manas ve diğer öne çıkan kahramanlar eşlerini Kırgızlar arasından seçmezler. Manas'ın karısı Kanıkey de Buhara'daki Atemir Han'ın (veya Şa-Temir) kızıdır. Bu durumda Semetey'in de Kırgızlardan evlenmediği, Ürgönç'deki Türk soylu ya da dost bir halktan [Jirmunskiy'e göre Ayçürök Afgandır (Jirmunskiy, 2018: 105)] evlendiği düşünülebilir. Bu durumda sihir yapmış olsa da Ayçürök'ün, destan anlatıcıları ve dinleyicileri tarafından kendilerinden yani bir Kırgız olarak görülmediği açıktır.

Manas Destanı'nda büyüye en çok başvuran kahramanların başında Almambet gelir. Almambet, Kalmuk beyi Kara Han'ın oğludur. Daha sonra yaşadığı varoluşsal sancılar sebebiyle safını değiştirerek Manas'ın çoroları arasında katılmış ve onun en iyi adamlarından biri olmuştur. Almambet, Manas'ın ordusu içinde büyü gücüyle üstünlük elde etmeye çalışan Kalmuk ve Kıtaylara karşı büyü yapabilen ve yadacılıkla yağmur yağdırıp fırtınalar çıkararak düşmanları alt eden tek kişidir. Onun bu özelliğinin kaynağı destanda da açıkça görülebildiği gibi çocukluğunu ve ilk gençliğini Kalmuklar ve Kıtaylar arasında geçirmesidir. Almambet, babasının isteği üzerine Avergen Gölü'nde bulunan yağmur iyesi altmış başlı ejderhadan gizli ilimleri öğrenmiş, böylelikle kılıktan kılığa girebilme, hayvanlarla konuşabilme ve sihirli yada taşı kullanabilme gibi birtakım olağanüstü beceriler elde etmiştir (Şimşek, 2021:145-146).

Öyle ki Toltoy Destanı'ndaki Budist Şibe halkının baş büyücüsü bile eğitimini Almambet'ten almıştır² (Çöloğlu, 2021: 154). Öte yandan Manas Destanı'nın Radloff varyantında ise yada taşı ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Almambet dâhi bu metinde büyüye başvurmaz (Yıldız,1995).

Moğolların ve Oyratların millî destanı olarak kabul edilen Cungar Destanı, Moğol destancılık geleneğinin en iyi örneğidir. Bu destanda ağır bir mitolojik, metafizik ve büyüsel anlatım kendini baştan sonra hissettirir. Cungar Destanı yalnızca Moğolca konuşan halklarda değil Altay Türkleri gibi Cungar Hanlığı döneminde yoğun Oyrat etkisinde kalmış Türklerde de anlatılmaktadır. Destan farklı kahramanlıkların anlatıldığı on iki bölümden oluşur. Destanda, Bumba adlı ülkenin hanı Cungar'ın, ülkesini düşmanlardan koruması, yanındaki bahadırların kahramanlıkları, evlenmeleri ve halkının hayat süreci konu edilir (Buyar, 2016: 113). Destanda Cungar silahlarını kuşanır, bazen tek başına bazen bahadırlarıyla ancak her zaman huysuz bir atla düşmanının peşinden gider ve sonunda bir dizi yarışma yoluyla veya teke tek bir çatışmada güç, kurnazlık ve hatta sihir yoluyla rakip han, prens veya mangusu yener (Çelebi, 2022: 34). Mangus, dev şeklinde şeytani bir canavardır ve Cungar'ın baş düşmanıdır. Mangus veya Mangas soylu bir han görünümüne de dönüşebilir ve Cungar'a zarar verir. Destanda kahramanların harika ve büyümlü özellikleri, mucizevi güçleri, abartılıdır. Muhteşem yaratıklar, müthiş, lanet olası şulmuslar ve manguslar bir şekilde fark edilmeden korkunç, şiddetli düşmanlara dönüşürler; destan onlara büyümlü nitelikler kazandırmaktadır (Çelebi, 2022: 89). Cungar'ın üstünlüğünü tanıyan cesur bahadırlar muhteşem bedensel güçleri ve Cungar'a hizmet etme azmiyle, kurnazlıkları ve sihir becerileri sayesinde Bumba'nın gücünü yükselterek kahramanca işler yapmaktadırlar (Çelebi, 2022: 88). Cungar Destanı'nın büyümlü gücü yalnızca kurguda değildir. Cungar'ın sihirli gücünün destanı anlatan "cungarçı"de biriktiğine ve anlatı sanatı aracılığıyla zamana ve mekâna yayıldığına da inanılmaktadır (Çelebi, 2022: 108).

Cungar Destanı'nın Altay varyantı olan Cañar Destanı'nda da sihir unsurunun destanın olumlu kahramanları tarafından pek çok kez icra edildiği görülmektedir. Cañar Destanı'nda büyü için "tarma" sözcüğü kullanılır ve "ilbi-tarma", "kara tarma", "kara-mama Tarma", "kara nama (lama) tarma" şeklindeki son derece etkili ve uygulanan kişiyi büyük bir tesir altına alan pek çok büyü çeşidi mücadeleler sırasında sıkça uygulanır. Destanda büyümlü sadece kötü güçleri olan Erlik ve şulmuslar değil, Cañar ve yakınları da gerçekleştirir: "*Cañarçı adlı bahadır gelin/ Kamış atına binerek,/ Kara büyü gücüyle/ Kaybolup geçti*" (Duran Gültekin, 2020: 1011).

---

²Toltoy Destanı'nda Cediger halkı Şibeli büyücülerle ancak Toltoy'un Kıtay kökenli eşi Baytoru'nun büyü bilgisi sayesinde mücadele edebilmiştir (Çöloğlu, 2021).

“Böylece Cañarçı/ Erlik-biy'in hanımını/ Kendisinden uzaklaştırıp,/ Kara mendilin gücüyle/ Kara büyü yaptı./ Altın yüzük yardımıyla/ Erlik-biy'in hanımını/ Uykuda büyüledi./ Erlik-biy'in eşi/ Uğultuyla yıkılıp,/ Derin, düşüncesiz/ Uykuya daldı.” (Duran Gültekin, 2020: 1025-1026).

Görüldüğü gibi Cangar Destanı'nda büyü Türk destanlarındaki gibi yalnızca Kalmuk ve Kıtay benzeri düşman halklarla ilişkilendirilen bir uygulama değil düşmanın ama belki de düşmandan daha çok Cangar ve bahadırlarının icra ettiği, olumlu yönleri olduğu kabul edilen bir ritüeldir.

Büyünün destanlarda ele alınışındaki Türk ve Moğol tarzının karşılaştırılmasında en dikkat çekici metinlerden biri de Alpamış Destanı'nın varyantlarıdır. Alpamış Destanı'nın Türk Dünyasında pek çok varyantı olduğu bilinmektedir. Bunların en meşhuru Kongrat rivayetidir (Özbek, Karakalpak, Kazak). Diğerlerinden bazıları ise Altay, Başkurt ve Tatar rivayetleri ve Alpamış'tan farklı isimlerle anlatılan Kam Püre Bey oğlu Bamsı Beyrek Boyunu Beyan Eder hikâyesi, Canış-Bayış Destanı, Jelkildek, Yadgar Destanı, Yusuf ve Ahmed Destanı, Kozı Körpeş ve Bayan Sulu Destanı şeklindedir (Jirmunskiy, 2018: 161-234).

Alpamış'ın Altay varyantı olan Alıp Manaş Destanı'nda Alıp Manaş, kutsal kitabı (Ay sudurlu biçig) okurken uzaklarda, yerle göğün birleştiği yerde Ak-Kaan ile onun dünya güzeli kızı Erke-Karakçı olduğunu okur ve o kızı almak için Ak-Kaan'ın ülkesine gitmeye karar verir (Ergun, 1997: 97-98). “Sudur” kelimesi Buda'ya izafe edilen kutsal metinlerin yer aldığı “sutra”nın Türkçe uyarlamasıdır. Bu kitaplar Budizm etkisi altında oluşturulmuş tercüme ve yazma eserlerdir (Polat, 2020: 605). Öte yandan “sudur”un Türk Dünyası destanlarındaki karşılığı daha çok “geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek hakkında bilgi veren hikmetli kitap” şeklindedir (Polat, 2020: 606). Bir tür fal kitabı olan ve gaip bilgileri içeren bu kitabın sihirli bir kitap olduğu açıktır.

Alıp Manaş Destanı'nda kahramanın zalim hükümdarın ülkesine gidiş öyküsü sihirli güçleri olan sudur kitabının verdiği bilgi sayesinde olmuştur. Alpamış Destanı'nın ana kurgusuna göre ise yıllar önce Kongrat topraklarından Kalmukların ülkesine göç eden Baysarı'nın güzeller güzeli kızı Barçın'a birçok Kalmuk bahadır talip olur. Ancak Baysarı Alpamış ile beşik kertmesi olan kızını hiç birine vermek istemez. Bunun üzerine Kalmuk bahadırlar Baysarı'ya baskı yaparak kızını ya onlardan birine gönüllü olarak vermesi gerektiğini ya da zorla alacaklarını söyler. Barçın da bu tehdidin ardından Kongrat bölgesindeki nişanlısı Alpamış'a haber gönderir. Durumu öğrenen Alpamış, kız kardeşi Kaldırkaç'ın ısrarıyla nişanlısını kurtarmak için Kalmuk ülkesine gitmeye karar verir (Jirmunskiy, 2018: 123).

Alıp Manaş'ın atı onu Ak-Kaan'ın ülkesine gitmeme konusunda uyarır. Alıp Manaş çok yorgun olduğu için dokuz aylık derin bir uykuya dalar ve atı Ak-Boro at da sahibini geri dönmeye ikna edemediği için gökyüzüne uçarak yıldız döner. Destanda atın bu seviyede bir şekil

değiştirme gücüne sahip olması onun güçlü sihirli yeteneklere sahip olduğunu göstermektedir. Alpamış Destanı'nda ise güzel kızlar ve şarapla aldatılan Alpamış derin bir uykuya dalar ve esir edilir. Bu sırada atı kaçarak kurtulur.

Alıp Manaş'ın Ak-Boro atı daha sonra sahibine acır ve onu kurtarmaya karar verir. At kılı gibi incelerek yavaşça yere iner. İpek kuyruğunu Alıp Manaş'ın kaldığı zindana uzatır. Kahraman atının kuyruğunu tutarak çıkmaya çalışsa da atın kuyruğu kopar ve Alıp Manaş düşer. Bunun üzerine Ak-Boro at yetmiş dallı kutsal kavak (bay terek) altında uykuya dalar ve rüyasında sahibini nasıl kurtaracağını görür. Ak-Boro at uyanır ve kutsal gölden at başınca kutsal altın köpüğü sahibine götürür. Köpüğün yarısını at yarısını da Alıp Manaş yutar ve ikisi de daha güçlü, sağlıklı ve iyileşmiş bir hale gelir. Bahadır dokuz kat zinciri kırar ve kendi gibi güçlenen atına binip yeryüzüne çıkar (Ergun, 1997: 121-131). Burada kıl kadar incelmek, kutsal bir ağacın altında uyuyarak gizli bir bilgiye erişmek ve sihirli bir köpüğü yutarak güç kazanmak gibi birçok büyüsel unsur dikkat çeker. Alpamış Destanı'nda ise Alpamış, kendisine âşık olan Kalmuk prensesten atını getirmesini ister. Kalmuk kızı, Bayçıbar'ın en sevdiği otu getirir ve onun kokusunu alan at da çukura doğru koşar. Bayçıbar kuyruğunu uzatarak Alpamış'ı kurtarır. Çukurdan çıkan ve düşmanı Ak-Kaan'dan intikamını alan Alıp Manaş memleketindeki sevdiklerini hatırlar ve atını ok gibi sürer. Bir geçide geldiğinde silkinerek sihirli bir şekilde saçları yapağılanmış, sesi titreyen, kürkü eskimiş, sümüğü-salyası akan düşkün bir garip kele; Ak-Boro at da yıpranmış gemli, çatlak söğüt eyerli, ottan keçeli, kemikleri sayılan tüylü bir beygire dönüşür (Ergun, 1997: 137-138). Alıp Manaş ve atının değişimi yalnızca kılık kıyafetten ibaret değildir. O ve atı ancak sihirle mümkün olabilecek bedensel bir dönüşüm geçirir. Alpamış Destanı'nda ise kahraman memleketinde tanınmamak için sadık at bakıcısı olan yaşlı Kultay'ın elbiselerini giyer. Bir keçi keser ve kılından sakal, derisinden burun yapar (Jirmunskiy, 2018: 128). Alpamış'ın değişimi elbiselerden, sahte sakaldan ve takma burundan ibarettir, büyüsel hiçbir unsur yoktur.

Alıp Manaş'ın geri döndüğünü anlayan kötü niyetli ve Alıp Manaş'ın arkada kalan eşi Kümüjek-Aru ile evlenmeye çalışan Ak-Köböñ turna kuşuna dönüşüp çadırın baca deliğinden uçup gider. Alıp Manaş bu ak turnayı ok ile vurur (Ergun, 1997: 145). Alpamış Destanı'nda ise Alpamış dönüp de asıl kimliğini ifşa ettikten sonra arkada kalan karısı Barçın'la evlenmeye çalışan hain Ultan ve arkadaşlarını ölüm ile cezalandırır (Jirmunskiy, 2018: 128).

Görüldüğü gibi aynı destanın Türk kültürü etkisi altındaki metninde Alpamış'ın uzaklardaki düşmanların ülkesine gitmesindeki süreç, çukurdan atının yardımıyla kurtuluşu, kılık değiştirerek memleketine dönüşü ve hainlerden intikam alışı gayet gerçekçi aşamalarla ve unsurlarla gerçekleşirken Moğol kültürü ve Budizm etkisi altındaki Alıp Manaş Destanı'nda bu

kısımlar birçok büyü unsuru içermektedir. Geleneksel Türk destancılık tarzında yaratılan Alpamış Destanı daha gerçekçi bir anlatım sunarken Moğol etkisi altındaki Altay Alıp Manaş destanı metafizik ve sihirsel Moğol bakış açısına ve tarzına yakınsar.

Daha önce Türk destanlarındaki büyü motifini ele alan araştırmalardan en kapsamlı olanı “Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle” makalesindeki örnekler incelendiğinde de destan kurgusu içinde büyü yapan kahramanların büyük oranda Türk olmadığı görülecektir³. Makalede verilen büyü ritüeline dair örneklerden Ak Möör ve Cañıl Mirza destanlarındaki büyüü mollaların yaptığı görülür. Bu büyü ile kastedilen aslında İslam kültüründen gelen ve destanlara yakın dönemde dâhil olan muskadır. Canış-Bayış Destanı’nda ise büyüü bizim de örneklerini verdiğimiz şekilde Kalmuklar yapar. Coodarbeşim Destanı’nda ise büyü yapanlar Er Töştük’ün peri kızı Aysalkın’dan olan -Moğol destanlarındaki canavar mangus veya Manas Destanı’ndaki Celmoguz veya Mavuz/Yalmavuz (Alimova, 2015: 9) benzeri- kötü karakterli Temir Alp ve Ulan Dev’dir. Aynı destanda peri kızı Nurperi ve Coodar’ın düşmanı Karaçok da büyü yapmaktadır. Er Eşim Destanı’nda yada taşıyla Kırgızları güçsüz düşürmek isteyen Kalmuklar büyü yapar. Kör Uulu Destanı’nda kötü kahraman Canedil Sultan büyü yaparken iyi kahraman ona karşılık vermek için kendi halkı arasında büyü yapacak birini bulamaz ve başka bir yerden Kerey isimli büyücüyü çağırır. Baktı Bolot Destanı’nda Cediger cadı halka sihir yaparak oğlu Kaman Dev’e yardımcı olan aldatıcı biridir. Cediger ismi her ne kadar Kırgız boylarından birinin adı ise de geçmişte Kırgızlardan ayrı, Kalmuk ve Şibelere yakın bir halk olduğu Manas Destanı’nın bazı varyantlarında belirtilmiştir (Çöloğlu, 2020: 217). Gümüş’ün makalesinde Kazak destanlarından Dotan Batır ve İyrangayıp-Şah Gabbas destanlarında büyüü olumlu tipler yapmaktadır. Ancak Dotan Batır Destanı’ndaki büyü yaparak Dota’ya yardım eden Közbaylavşı mitolojik bir varlıktır (Özdemir, 2020: 220). İyrangayıp-Şah Gabbas Destanı’nda ise büyü yaparak kahramana yardım eden Şamşibanu adlı kız insan ile cin arasında yine mitolojik bir varlıktır (Özdemir, 2020: 528). Dolayısıyla bu destanlarda büyü yapanlar Kazaklar değildir⁴. Bir diğer Kazak destanı Kulamergen-

---

³Söz konusu makalede destanlarda yer alan fal motifi de incelenmiştir. Türk Destanlarında gelecekte haber almak için başvuru fal, nesnelere ve eşyalara müdahale amacı taşımaz. Sadece olaylara hazırlıklı olma amacıyla yapılır. Sihir ise en basit ve masum şekliyle kişinin kendi görünümünü değiştirmesi olarak karşımıza çıkarken yağmur yağdırma, canavarlar ortaya çıkarma, kötü kahramanların gücünü artırma gibi etkileri de vardır. Bu durum ise iyi ve kötü güçler arasındaki denkleğin bozulmasına ve adil olmayan bir mücadelenin doğmasına neden olur.

⁴Bununla birlikte Kazak destanlarında büyü yapan nadir de olsa Kazak kahramanlara da rastlanır. Er Kökşö Destanı’nda sefere çıkan Kosay’un yanındaki adamları acıktıklarını ve susadıklarını söyler. Bunun üzerine Kosay adamlarına ciğer verir ve yemelerini ister. Cay (yada) taşı ile yağmur yağdırır ve içmelerini ister (Çöloğlu, 2023:

Joyamergen Destanı'nda ise büyü yapan kişi alışlageldiği gibi olumsuz bir karakterdir (oğlu Orak'ı büyü ile küçülten yedi başlı cadı kadın Kurtka) (Gümüş, 2021).

Gümüş'ün makalesindeki örnekler incelendiğinde büyüün genelde olumsuz kahramanlar tarafından yapıldığı, büyü yapan olumlu kahramanların ise büyük oranda Türk soylu olmayan hatta insan bile olmayan mitolojik varlıklar olduğu görülecektir. Bu durum, çalışmamızda önerdiğimiz, destanlarda büyüü Türklerin kendilerinin yapmadığı, genellikle düşmanların hile amacıyla büyüye başvurduğu, ancak bazı durumlarda Türklerin safında yer alan yabancı kökenli kahramanların büyüyle düşmanlara karşı mücadele verdiği ve böylece güçlerin dengelendiği iddiasını desteklemektedir.

Sonuç

Türk boylarının destanlarında büyü ile ilişkili ritüellerin geçtiği daha önce tespit edilmiştir. Ancak incelememizde bu uygulamanın destanlarda daha çok Moğol, Kalmuk ve Kıtay gibi Türk olmayan kahramanlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkler destanlarında kendi dünya görüşlerini aktardıkları için büyüü kendileriyle değil daha çok ötekini temsil eden halklarla veya mitolojik varlıklarla ilişkilendirmişlerdir. Nitekim destan kahramanlarının büyü yapması bu destanı benimseyen halk için büyüün olumlanması demektir. Bu da o halkın büyüye bakışını gösterir. Türk boylarının destanlarda büyüye büyük önem vermemesi halkın büyü gibi metafizik olaylara sıcak bakmadığının da bir işaretidir.

Bazı Türk destanlarında sihir kullanımına dair kısmen izlerin var olması büyüün Türklerde yoğun bir şekilde kullanıldığının kanıtı değildir. Başta Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen, Türklerde daha önceki dönemlerde yada taşı ile yağmur yağdırılması olayı bu ritüelin günümüze kadar sürdürüldüğünü ispatlamamaktadır. Ayrıca Türk toplulukları arasında büyü icra edilse de bu ritüeli gerçekleştirenlerin Türk soylu olup olmadıkları da kesin değildir. Nitekim Manas Destanı'nda yalnızca Kırgız toplumuna sonradan dâhil olan Kalmuk kökenli Almambet sihir bilmektedir. Türk destanlarında diğer örneklerine yalnızca Kazaklarda rastladığımız yağmur yağdırma ritüelinin varlığı ise Kalmuk, Kıtay ve Şibe gibi Türk olmayan halkların yaptığı büyülere kıyasla bir hayli önemsiz kalmakta, belki de bu destanın anlatıldığı Kazak boyunun Moğol ve Kalmuk boylarıyla muhtemel bir yakın temasının izlerini taşımaktadır. Zira Kazak boylarının bir kısmının Moğollarla doğrudan akraba olduğu bilinmektedir.

---

163). Er Kökşö Destanı'ndaki bu olay tüm Türk destanları arasında Türk soylu bir kahramanın büyü yaptığı birkaç örnekten biridir.

Moğol kökenli halkların veya Moğol etkisi altında yoğun olarak kalmış Türk boylarının destanlarında ise gerçek dışı metafizik anlatım çok güçlüdür ve büyü yalnızca kötü kahramanların değil destanın başkahramanı ve bahadırlarının da sık sık başvurduğu bir ritüeldir. Dolayısıyla Moğol kökenli ve onlara yakın Türk boylarının büyüye ve hayata bakış açısı büyü konusunda Türklerden, Türk tarzından ayrılır.

Alpamış Destanı'nın varyantları Türk ve Moğolların (Moğol etkisindeki Türklerin) büyüye bakışını karşılaştırmak için iyi bir örnektir. Zira hemen hemen aynı kurgu iki farklı üslupla anlatılır. Türk tarzı anlatımda olaylar gerçekçi iken diğerinde neredeyse her sahnede mitolojik, büyüsel varlıklar ve olaylar kendine yer bulur. Dolayısıyla incelediğimiz destanlarda büyü, Türk kültürüne ait yaygın bir ritüel olarak görünmemektedir.

Kaynakça

- Alimova, C. (2015). Er Töştük ve Coodarbeşim Destanlarında Kullanılan Celmoguz Motifi Üzerine. *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, (39), 7-14.
- Arzikulov, Zh. K. (2018). Mifologicheskoye mirovozzreniye drevnikh kyrgyzov. *Vestnik Instituta filosofii i politiko-pravovyykh issledovaniy Natsional'noy akademii nauk Kyrgyzskoy Respubliki*, (1-1), 18-19.// Арзыкулов, Ж. К. (2018). Мифологическое мировоззрение древних кыргызов. *Вестник Института философии и политико-правовых исследований Национальной академии наук Кыргызской Республики*, (1-1), 18-19.
- Buyar, C. (2016). Geçmişten Günümüze Cangar Destanı. *Milli Folklor Dergisi*, 14(109), 113-127.
- Çelebi, Ö. (2022). *Moğol Destancılık Geleneği ve Moğolca Cangar Destanı*.Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü. Ankara
- Çöloğlu, R. (2020). Cusup Mamay'ın Toltoy Destanı'nda Etnik Yapı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(21), 211-229.
- Çöloğlu, R. (2021). *Cusup Mamay'ın Toltoy Destanı İnceleme-Metin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Niğde Sosyal Bilimler Enstitüsü. Niğde
- Çöloğlu, R. (2023). Kırgız Destanlarındaki Kökçö ve Koşoy ile Kazak Destanlarındaki Kökşö ve Kosay Üzerine Bir İnceleme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 151-171.
- Duran Gültekin, Z. G. (2020). *Cañar Destanı (İnceleme-Metin)*.Yayınlanmamış Doktora Destanı. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Ankara
- Ergun, M. (1997). *Alıp Manaş*. Konya: Günay Ofset
- Gömeç, S. Y. (2019). Türklerde Töz, Fal Ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (11).
- Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*. (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gümüş, Ş. (2021). Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (50), 1-20.

- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. 3. b. Ankara: TTK Yayınları.
- İnan, A. (1992). *Manas Destanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Jirmunskiy, M. V. (2018). *Türk Kahramanlık Destanları I.-II. Bölüm*. (Çev: Mehmet İsmail-Hülya Arslan Erol). Ankara: T.D.K. Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (1992). *Divânü Lûgat-it-Türk*. III, Tercüme: Besim Atalay. Ankara: TDK
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*. I. Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*. II. Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öger, A. (2016). Uygur Türklerinde Yağmur Yağdırma Törenleri ve Yada Taşı, *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 622-629, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları. Elektronik Kaynaklar. ss. 13-51
- Öğreten, A. (2001). Türk Kültüründe" Yada Taşı" Ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması.
- Özdemir, Ö. (2020). *Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi.Kayseri
- Polat, İ. (2020). Sibiryada Türklerinde Lamaizm-Burkanizm ve Sudur Kitaplarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(30), 599-613.
- Saliev, M. (2021). *Kırgız Türklerinde Sağlıkla İlgili Terimler, Uygulamalar ve Atasözleri*. Arslan, M. (Ed.), Geçmişten Günümüze Türk Tıbbı (Tarih, Metinler, Uygulamalar, Terim ve Terimlerin Türkçeleştirilmesi). Ankara: Sonçağ Akademi.
- Şimşek, S. (2021). "Bir Epik Kahraman: Manas'ın Yoldaşı Almambet". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(29), 131-150. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1035645>
- Tanyu, H. (1992). Büyü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (6), 501.
- Turan, A. (1990). Türk Destan Ve Masallarında Şekil Değiştirme (Kuş Şekline Girme) Motifi, *Milli Folklor*, (5), 35-37.
- Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) Ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit Ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Extended Abstract

From the past to the present, mankind has resorted to magic to protect itself from dangers that may come from nature, supernatural forces and other people, and to intervene in objects and other people for some benefit. It is known that in Turkish culture shamans or bahshi perform magic and incantation rituals. This shows that the person performing the magic must have certain skills. One of the acts that fall within the realm of magic is the ritual of rainmaking, which is performed with the "yada" stone. People who practise this profession control natural events with their "yada stone", especially to make rain. In the Turkish and Mongolian epics, there are many scenes where magic is used. However, the Turkish epics in particular contain important information about how magic is used in other peoples and Turkish tribes.

Some studies have been published showing that magic occurs in Turkish epics. However, these studies state that the people who practised magic in the epics were not from Turkish tribes, but from non-Turkish-speaking Buddhist peoples such as the Kalmyks and Kitays. This article focuses on this distinction and offers an alternative to the claim of the said article by looking at the performance of the magical ritual from the cultural perspective of Turkic peoples such as Kyrgyz and Kazakhs. The method of comparative textual analysis was used for the study. The epics studied are primarily the Manas epic of the Kyrgyz and the Cangar epic of the Mongols, as well as the Alpamysh epic from the Turkish area and the Alıp Manaş epic of the Altai Turks, which is a variant of the Alpamysh under the influence of the Mongolian epic tradition. In addition to these epics, some of the other Turkish epics are also briefly mentioned.

In our analysis, it becomes clear that this practise was mostly carried out by non-Turkish heroes such as Mongols, Kalmukes and Kitays in the epics. Since the Turks conveyed their own worldview in their epics, they associated magic not with themselves but with peoples or mythological beings who represented the Other. When the heroes of the epic practise magic, it signifies the affirmation of magic for the people who embrace it. This shows how people see magic. The fact that the Turkish tribes do not give much importance to magic in the epics is also a sign that the people are not sympathetic to metaphysical events such as magic.

The fact that there are partial traces of the use of magic in some Turkish epics is not proof that magic was used intensively among the Turks. The incident of raining with stones among the Turks in earlier times, mentioned mainly in the work of Kashgarli Mahmud, does not prove that this ritual has continued to the present day. Moreover, although magic is performed in Turkish communities, it is not certain that those who perform this ritual are Turkish nobles. In fact, in the Manas epic, only the Kalmyk almambet, who later joined the Kyrgyz society, knows magic.

The presence of the ritual of rain-making, which we otherwise find only among the Kazakhs in Turkish epics, is quite insignificant compared to the spells of non-Turkish peoples such as Kalmuk, Kitay and Shibe (Sibe), and is perhaps an indication of a possible close contact of the Kazakh tribe to whom this epic is narrated with the Mongol and Kalmyk tribes. For it is known that some of the Kazakh tribes are directly related to the Mongols.

In the epics of peoples of Mongol origin or Turkish tribes that were strongly under Mongol influence, the unrealistic metaphysical narrative is very strong and magic is a ritual frequently used not only by evil heroes but also by the protagonists and heroes of the epic. Therefore, the Mongolian Turkic peoples' and their close peoples' view of magic and life differs from the Turks and the Turkish style in relation to magic.

The variants of the Alpamysh epic are a good example to compare the Turkish and Mongolian (Turks under Mongolian influence) views of magic. This is because almost the same fiction is told in two different styles. In the Turkish narrative style, the events are realistic, while in the other mythological and magical beings and events find their place in almost every scene. Therefore, magic in the epics is not considered a ritual belonging to Turkish culture.